

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ІНФОРМАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
З досвіду музеєфікації пам'ятників і пам'ятних знаків
доби тоталітаризму

Київ – 2016

Методичні матеріали підготовлено відділом науково-методичної роботи НМІУ, розглянуто і затверджено науково-методичною радою Національного музею історії України, протокол № 12 від 04 листопада 2016 р.

Розробники:

Ведибіда Б. О., завідувач сектору методології музейної роботи відділу науково-методичної роботи Національного музею історії України;

Павлов В. Б., головний спеціаліст сектору методичної роботи управління популяризаційно-просвітницької роботи Український інститут національної пам'яті.

Внутрішні рецензенти:

Бернадський Б. В., к.і.н., науковий співробітник сектору методології музейної роботи відділу науково-методичної роботи Національного музею історії України.

Рецензент:

Омельчук В. В., к.і.н., старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Інформаційно-методичні матеріали «З досвіду музеєфікації пам'ятників і пам'ятних знаків доби тоталітаризму» / Б. О. Ведибіда, В. Б. Павлов. – К.: Національний музей історії України, 2016. – 46 с.

Методичні рекомендації призначаються науковим працівникам історичних та краєзнавчих музеїв.

Усі права застережено. Передрук можливий за згоди Національного музею історії України та автора.

© Б. О. Ведибіда, 2016

© В. Б. Павлов, 2016

© Національний музей історії України, 2016

Зміст

Вступ	4
1.1. Концептуальні питання музеєфікації пам'яток тоталітарної доби	6
1.2. Парк-музей просто неба «Мементо» (м. Будапешт Угорщина).....	8
1.3. Приватний парк-музей Грутас (м. Друскінінкай, Литва)	16
1.4. Музей соціалістичного мистецтва (м. Софія, Болгарія)	22
1.5. Галерея соціалістичного реалізму (Козлувка, Польща)	28
1.6. Парк мистецтв Музеон (м. Москва, Російська Федерація)	31
Висновки	34
Список використаних джерел та літератури.....	36

Вступ

Конструювання пам'яті про недавнє комуністичне минуле стало одним із ключових завдань сучасних європейських геополітик. Інтелектуальна ревізія радянського комунізму, поява нових альтернативних концепцій історії, декодування радянських культурних ландшафтів, демонтування пам'ятників радянської епохи – ось далеко не повний перелік стратегій осмислення й інтерпретації досвіду комуністичного минулого¹. Серед них вирізняється роль музею, соціокультурне призначення якого – вивчення, популяризація пам'ятників історії, культури. В умовах розбудови Української держави, її активної інтеграції до європейського і світового співтовариства значно посилився інтерес до історичного минулого, виявлення та дослідження невідомих сторінок вітчизняної історії. Потужною складовою формування ідентичності української нації поряд з мовою, історією, культурою є історико-культурна спадщина, в якій акумулюються історичне минуле і сьогодення, героїчні і трагічні сторінки історії. Ситуація, що склалася навколо радянських пам'ятників, чудово ілюструє політику пам'яті щодо радянського минулого в Україні. Як не існує загального консенсусу щодо оцінки радянського періоду в історії України, так немає і єдиної політики щодо пам'ятників. Упродовж десятиліть в Україні уникали публічного обговорення подальшої долі радянського спадку. Офіційна влада, за винятком окремих указів, продовжує залишатись осторонь від вирішення конфліктних історичних питань. Замість довгострокової державної стратегії з подолання радянського тоталітарного спадку, приймалися лише окремі обмежені в застосуванні рішення, які часто обумовлювались потребами політичної боротьби.

У цьому контексті можна констатувати істотне зростання ролі музею, що здійснюючи функції документування, консервації, ідентифікації та просвіти,

---

¹ *Гайдай О. Ю.* Історична політика щодо монументальної спадщини радянської доби в Україні (на прикладі Вінницької області) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія: Історія. - 2014. – № 1117, вип. 48. – С. 69-78. Див., наприклад: *Хархун В.* Війна пам'ятей у музеях комунізму // Електронний ресурс: режим доступу: <http://uamoderna.com/md/memorv-wars-muzeum-of-communism>; *Хархун В.* Рецепція комунізму й сучасний український проект // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні: Монографія / Відп. ред. Мирослава Антонович. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 57 – 78.

виконує вагому функцію у створенні сучасної рецепції комунізму.

Радянську спадщину в Україні умовно можна поділити на офіційну спадщину режиму, спадщину антирадянського опору і репресій, а також спадщину в сфері радянської культури. У більшості посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи щодо об'єктів першої групи, які прямо асоціюються з радянським політичним режимом, застосовувалася стратегія *знесення* чи *музеєфікації*.

Нині, коли здійснюється процес усунення пам'яток тоталітаризму з публічного простору, питання належної оцінки та категорювання цієї спадщини надуває особливої ваги. Фактично, зазначене питання вже вирішене. Адже, будуючи демократичне суспільство, ми не можемо діяти тоталітарними методами, знищуючи пам'ять про минуле. Перед українським суспільством стоїть проблема не стирання цієї пам'яті а належна оцінка минулого, задля уникнення, в майбутньому, зроблених помилок. Тож, віце-прем'єр-міністр України з гуманітарних питань В. Кириленко і зазначив, що справа не обмежиться створенням одного музею. Такі заклади з'являться в усій Україні.

Тож, на порядок денний постає питання належного методичного забезпечення створення та функціонування музейних закладів нового типу. У цьому контексті вкрай повчальним є досвід країн Центрально-Східної та південної Європи, котрі вже визначились із ставленням до свого комуністичного минулого.

Безумовно, питання методичного забезпечення процесу музеєфікації пам'яток доби тоталітаризму потребує цілої низки досліджень авторського колективу. Тож, автори запропонованих до розгляду матеріалів поставили перед собою за мету здійснити загальний огляд та аналіз найбільш характерних прикладів такої музеєфікації за кордоном. У даних інформаційно-методичних матеріалах розглядається досвід музеєфікації пам'ятників радянського минулого в Угорщині, Литві, Болгарії, Польщі та Російській Федерації.

1.1. Концептуальні питання музеєфікації пам'яток тоталітарної доби

Процес музеєфікації радянського минулого пов'язаний із певною культурною політикою і спрямований на формування сучасних ідентифікаційних проектів, що маркують нову ментальну карту Європи. Відповідно до тематики музеєфіковані об'єкти та музеї присвячені висвітленню історії тоталітарної доби можна поділити на:

- історико-меморіальні;
- історико-культурні;
- історико-меморіальні заповідники (саме останній тип набуває поширення у країнах Центрально-Східної Європи).

Відповідно до характеру використання на: науково-просвітницькі, наукові та учбові. Ну і, за формою власності на державні, громадські (комунальні) та приватні.

У процесі музеєфікації комунізму можна виділити кілька стратегій, при аналізі яких ми виділяємо наступні фактори:

1) наукова розробка проблеми, ґрунтовна стендова інформація, цікавий підбір матеріалу, вибудований за двома рівнями. Горизонтальну композицію зумовлює логіка входження, перебування й вихід із зони комунізму, вертикальну – експозиції з різних сфер життя при комуністичній владі (школа, дім, магазин, вулиця, спорт, сільське господарство, правоохоронні заклади, мистецтво тощо);

2) оптимістично-патріотичний, чи навпаки, трагедійний тон.

Впливаючи з останнього, концепція музею передбачає або іронічно-відсторонене ставлення до комунізму, з шаржевими елементами (Чехія) або віктимізаційне трактування даних сторінок минулого (Угорщина, Литва).

Для такого виду музеїв характерною є візуальна агресивність та значна фактична насиченість експозицій. Поряд із цим, для низки таких музеїв, як наприклад Музей терору в Угорщині, притаманним є дисбаланс музейного

матеріалу, що дає підстави для звинувачень у політичній ревізії, намагання замовчати т.зв. «чорні сторінки» власної історії.

Слід згадати і зображення так званого ненасильницького опору, поширене, здебільшого, на території Німеччини. У цьому контексті можна згадати музей «Checkpoint Charlie».

Окрема тема для розгляду – музеєфікації радянських об'єктів. Взагалі, відношення до культурної спадщини, яка зберіглася до наших днів у вигляді різноманітних об'єктів, що мають універсальну історичну, наукову, культурну і мистецьку цінність, попри наше політичне ставлення до епохи, є одним із важливих показників культури. Наше усвідомлення свого місця в сучасному європейському культурному процесі, неможливе без усвідомлення свого не лише «світлих», але й «темних» сторінок історичного минулого, відповідних пам'яток культурної спадщини, їх органічного включення в суспільне життя. Адже кожний об'єкт має індивідуальні особливості, що формують його історико-культурний потенціал, який не має подібних аналогів.

Окрім «звичайних» музеїв, музеєфікація комунізму передбачає інші жанри. Перший – парки радянського періоду, або так звані гетто-парки (наприклад парк «Мементо» в Будапешті, про який йтиметься нижче). Інший жанр – використання міліарного спадку соціалістичної доби, як то: екскурсії в бункер, підводний човен, тощо, що набуло поширення в країнах Балтії.

Такого роду ГУЛАГ-івські «Діснейленди», зумовлені принципами «продажу-споживання», демаскують соціополітичні мотивації організаторів. Таке поєднання ставить питання про релятивізацію морально-етичних норм в осмисленні радянського минулого й викликає проблему «межі» в рецепційних моделях комунізму².

Друга стратегія в музеєфікації комунізму в колишніх радянських республіках – це створення музеїв радянської окупації. Створення та існування цих музеїв також демонструє консолідацію державної влади та національних

---

² Хархун Валентина. Війна пам'ятей у музеях комунізму// <http://uamoderna.com/md/memory-wars-muzeum-of-communism>

діаспор, зокрема в питаннях фінансування й підбору матеріалів, що документують радянські злочини.

Слід згадати також і про т.зв. «віртуальні» музеї, що потребують окремого дослідження.

1.2. Парк-музей просто неба «Мементо» (м. Будапешт Угорщина)

Комуністичний режим в Угорщині був одним із найжорсткіших у країнах Центральної та Східної Європи. Наслідки антикомуністичного повстання 1956 р. визначили ставлення угорців до радянської влади і радянської спадщини. Вже тоді, 23 жовтня 1956 р., перший пам'ятник Сталіну був зруйнований повстанцями. Після зміщення комуністичного уряду в 1989 р. Угорщина взяла курс на створення парламентської республіки, ринкову економіку та євроінтеграцію.

Радянська спадщина в офіційній політиці пам'яті сучасної Угорщини швидше інтерпретується як загроза, ніж як частина історії, яку потрібно зберегти. У публічному просторі Будапешта та інших угорських міст вельми проблематично знайти пам'ятники тоталітарної епохи. Відкриття спеціалізованого парку радянської скульптури у Будапешті було своєрідним відгуком на комуністичну епоху, що минає.

Парк-музей Мементо створено на замовлення міста відомим архітектором – Акошем Елеєдом, який виграв конкурс, оголошений Будапештською генеральною асамблеєю (Муніципальним зібранням) у 1991 р. Сам архітектор так відгукнувся про своє дітище: «Цей парк присвячений диктатурі і, в той же час, раз ми можемо говорити і писати про це, – демократії. Адже, врешті-решт, тільки демократія дає можливість вільно говорити про диктатуру».

Не можна не вказати і на символізм, з яким пов'язаний сам процес початку функціонування цього закладу. Адже, парк-музей відкрився 29 червня 1993 р., в другу річницю виведення радянських військ з території Угорщини. Основну частину парку займає зібрання скульптур соціалістичного періоду історії Угорщини (усього понад 40 експонатів). Більша частина цих скульптур була

демонтована у 1989 р.

Проект дизайну парку, розроблений А. Елеєдом, мав на меті створити *нейтральний простір, який був би чужим як пропаганді, так і глузуванню*. Стверджуючи, що більш тенденційний, відверто антипропагандистський парк втілює такий же тоталітарний склад розуму, що і той, який спорудив ці монументи, Елеєд відмітив: «Мені б хотілося, щоб цей парк займав проміжний стан: не парк на славу комунізму, але й не саркастичний парк, що викликає у відвідувачів роздратування, а місце, де кожен може відчувати що завгодно... Можна перейнятися ностальгією, посміятися або подумати про особисту трагедію, пов'язану з цим періодом»³.

На думку архітектора, подібний парк, відкритий різним спогадам і думкам відвідувачів про монументи, зміг би втілити сутність демократії. Акіш Елеєд зазначає: «При проектуванні парку я зрозумів, наскільки непросто завдання встало переді мною: серію окремих історичних парадоксів я мав подати як цілісний концепт».

Ці монументи одночасно є нагадуванням про антидемократичні суспільства й частинами нашої історії, вони є *символами влади і творами мистецтва*. Хоча ці скульптури, безперечно, були встановлені з метою пропаганди, я прагнув

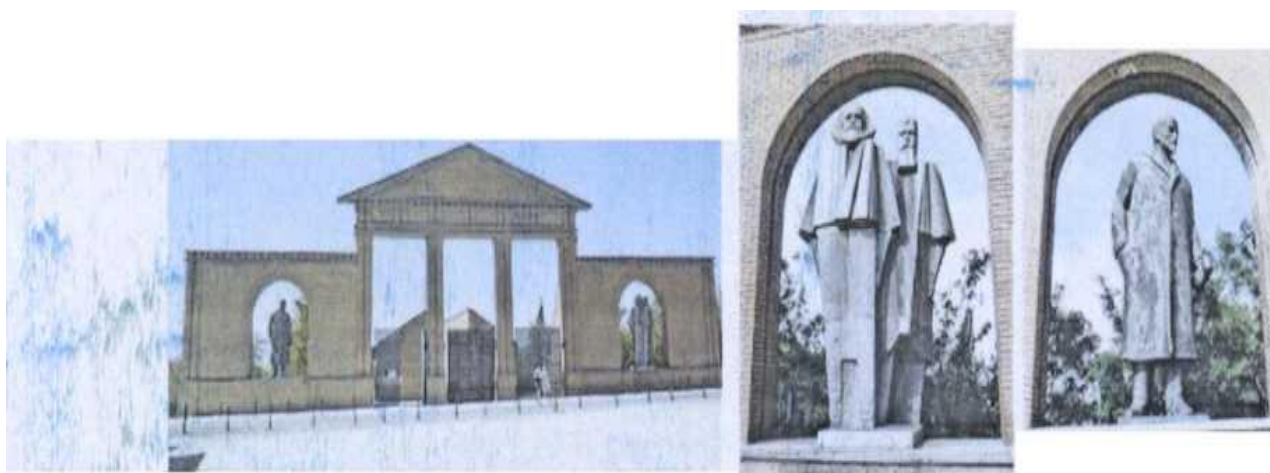
---

³ Детальніше див.: *Надкарни М.* О времени, травме и монументе: Парк-музей скульптур в Будапеште / Пер. с англ. Н. Катричевой, Г. Кулагиной, А. Логутова и Л. Разгулиной // Новое литературное обозрение. - 2014. - № 2. - С. 72-93. Електронний варіант: <http://www.nlobooks.ru/node/4821>

уникнути враження, що в парку Мemento вони встановлені з антипропагандистською метою. Адже це було б так само продовженням світогляду диктатури».

В основі концепції створення парку-музею лежить принцип «не про комунізм, а про падіння комунізму»⁴. Сам факт створення парку не лише продемонстрував колапс комуністичного режиму, але і підкреслив демократичний і цивілізований характер цього колапсу.

Рішення проблеми комуністичних монументів, запропоноване парком-музеєм скульптур, дає можливість переосмислити минулий досвід державного соціалізму в Угорщині і відмову від цього минулого. Хоча в концепції парку і підкреслюється, що його наповнення «не відображує певну іронію, але відображає пам'ять», проте багато з тих, хто побував у парку, навряд чи погодяться з такими словами. Іронічність парку підкреслена практично у всьому, починаючи від рекламних брошур, які рекламують «найбільші комуністичні статуї», і саркастичних сувенірів до самої композиції парку, що знаходиться на позаміському, замкнутому у вузькому просторі пустирі, на вході до якого відвідувачів зустрічають дві пари чобіт – репліка від зруйнованого пам'ятника Сталіну⁵.

⁴ Див. розділ «Концепція» на офіційному сайті музею// Електронний ресурс: режим доступу: <http://www.mementopark.ru/pages/conception>

⁵ Детальніше див.: *Атаманчик К.* Советское наследие: между зоопарком, резервацией и заповедником // Електронний ресурс: режим доступу: http://n-europe.eu/article/2013/09/04/sovetskoe_nasledie_mezhdu_zooparkom_rezervatsiei_i_zapovednikom

Тим не менш, комуністичні скульптури парку Мементо збережені і пропонують відвідувачам певний варіант пам'яті про радянську епоху.

Можливо, це і є головна перевага даного парку-музею, оскільки ніде в Угорщині радянських скульптур більше не зустрінеш.

Вхід до парку стилізований під фронтон античного храму і зроблений з червоної цегли, таким чином виявляючи *подвійну природу меморіалу* – *історичну і художню*. У нішах фронтону встановлено статуї Маркса-Енгельса і Леніна.

Територію парку-музею розділено на дві частини: *парк статуй*, офіційно названий «Вирок тиранії» (тут просто неба експонується 42 скульптурні композиції, які були демонтовані в Будапешті після падіння комуністичного режиму) і *Площу свідків* (концептуальним центром якої є репліка так званих «чобіт Сталіна», які стали символом угорської революції 1956 р. після того, як пам'ятник Сталіну знесли з п'єдесталу).

У центрі Пантеону-Елізіума розташовується червона п'ятикутна зірка, створена з живих квітів. Вона є точною копією клумби, яка довгі роки у соціалістичний час прикрашала центр Будапешта.

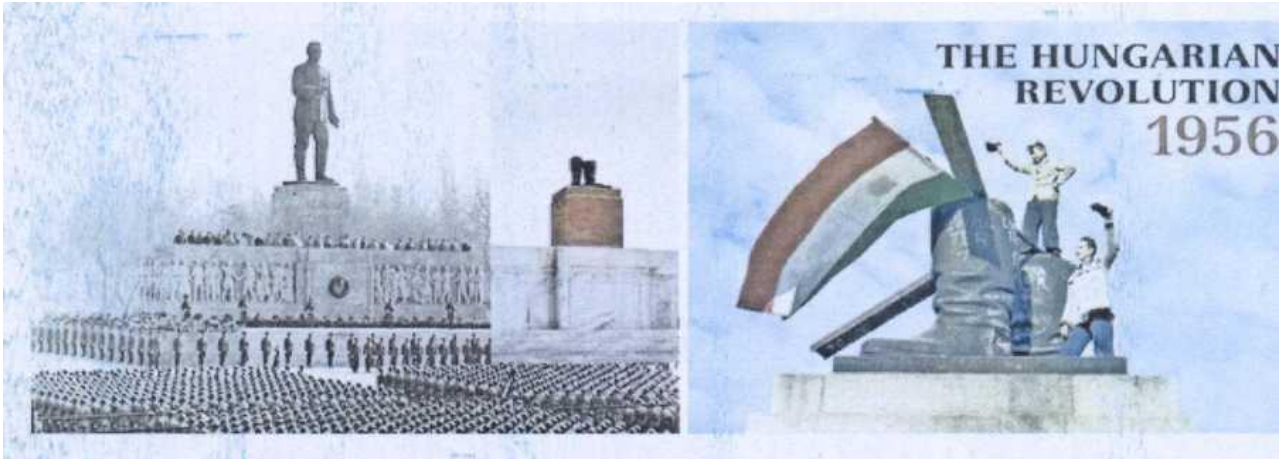

Навколо розташовуються монументи Марксу, Енгельсу, Леніну, угорським комуністам на чолі з лідером Угорської революції 1919 р. Белою Куном, пам'ятники парламентарам Іллі Остапенку та Міклошу Штейнмецу, загиблим у 1944 р., а також робітникам, солдатам і маловідомим революційним героям. Всі вони виконані в різній художній манері, починаючи від дадаїзму, символізму, футуризму і закінчуючи соцреалізмом і мінімалістським стилем.

Окрема зона парку-музею формується навколо вже згадуваних «чобів Сталіна». До 1956 р. пам'ятник Сталіну був центральним скульптурним твором Будапешта. Його встановили в грудні 1951 р. як подарунок жителів Угорщини

до сімдесятирічного ювілею радянського лідера. Висота пам'ятника разом з п'єдесталом становила 25 м. Сама бронзова статуя сягала у висоту 8 м і зображала Сталіна-оратора. Автор пам'ятника – відомий угорський скульптор Шандор Микуш.

Пам'ятник знаходився на площі Луїзи Блаха, на краю міського парку і був зруйнований повстанцями 24 жовтня 1956 р. Залишилися тільки чоботи диктатора, в які поставили угорський прапор. Накреслення «кращий друг, вчитель і вождь угорського народу», написане бронзою, було здерто з п'єдесталу.

Після подій, які відбулися в 1956 році, спорожнілий постамент реконструювали і довгий час використовували як урядову трибуну при проведенні святкових маніфестацій. На початку 1990-х рр. залишки постаменту-трибуни остаточно демонтували. У 2006 р. в парку скульптур часів

соціалізму було відтворено в зменшеному вигляді чоботи Сталіна – нижня частина скульптури і цегельний постамент.

У парку відтворено атмосферу комуністичної епохи, тут можна побачити, наприклад, стару типову телефонну будку, радянський програвач і «народний» автомобіль виробництва НДР «Trabant».

Цілісність експозиції забезпечує вдале використання окремих фрагментів червоної цегляної стіни, що перетворює парк у велику художню інсталяцію.

У 2007 р. в парку Мemento було відкрито *новий виставковий зал і міні-кінотеатр* (обидва приміщення – у вигляді дерев'яних бараків), де сьогодні регулярно влаштовуються фотовиставки та демонструються документальні фільми, присвячені історії комунізму, його вождям і т. д. Дуже популярні серед відвідувачів фотовиставка під назвою «Чоботи Сталіна», а також документальний фільм «Життя агента» – про агентів державної безпеки, про секретні методи стеження, про дію системи доносів.

У *сувенірному магазині «Червона зірка»* багато товарів, які нагадують комуністичну епоху: наручний годинник, фляжки, запальнички, жартівливі майки, кухлі, радянські значки, листівки та постери з портретами «класичних комуністичних мудреців» або з їх закликами.

Згідно із задумом архітектора, парк-музей є не тільки туристичною пам'яткою, а також служить освітній меті. Тут відбуваються різноманітні публічні заходи, фестивалі тощо.

Позитивно оцінив відкриття парку-музею Президент Угорщини (1990–2000 рр.) Арпад Гьонц: «Парк Мemento характеризується ретельним і розумним, тематично-орієнтованим дизайном, а також високою якістю, вражаючою архітектурною композицією. Його перший етап, «Вирок тиранії (парк статуй)» радо зустрінутий публікою. Спосіб, яким Угорщина поставилася до цієї делікатної теми, може вважатися зразковим навіть у міжнародних умовах. Парк статуй використовує політично нейтральні засоби мистецтва, щоб

підкреслити достоїнства демократії та відповідальність історичного мислення. Коли буде реалізовано другий етап, так звану «Площу свідків», унікальний освітній, мистецький і туристичний тематичний парк та історичний музей не матиме аналогів у світі».

У згаданій вище дискусійній статті Майї Надкарні, присвяченій парку-музею Мemento, авторка аналізує суспільну рефлексію у постсоціалістичній Угорщині з приводу власного радянського минулого і пов'язаної з ним колективної травми. На думку М. Надкарні, парк-музей являє собою цікавий феномен «забуття через пам'ять» – не відмовляючись повністю від візуально явленого травматичного досвіду, але і не роблячи його предметом колективного раціонального осмислення, а перетворюючи його на кітч десь па околиці міста (і культури), суспільство намагається подолати свою травму, просто роблячи вигляд, що її «як би і немає»

1.3. Приватний парк-музей Грутас (м. Друскінінкай, Литва)

За роки радянської влади у Литві здійснювалася політика репресій проти збройного післявоєнного антирадянського опору, а також інтелігенції та дисидентських груп. Ці та інші фактори (русифікація, «радянізація») досить сильно вплинули на свідомість литовців. Розпад СРСР литовці зустрічали на барикадах близько Сейму, радіостанцій і телецентрів, протистоячи радянським танкам. В ході подій 13 березня 1991 р. у Вільнюсі загинуло 14 мирних громадян, і більше 1000 людей отримали поранення різного ступеня тяжкості. Ці та ряд інших подій вплинули на сприйняття радянської влади як репресивної антилитовської сили. Це і призвело до того, що після розпаду СРСР у країні було демонтовано більшість пам'ятників радянської епохи. Крім того, в Литві, як і в інших балтійських республіках, була заборонена радянська символіка.

Демонтовані пам'ятники через відсутність встановленого порядку їх зберігання перебували на складах, зазвичай на територіях комунальних підприємств. При такому «зберіганні» багато з них було пошкоджено (деякі

«постраждали» ще при демонтажі, інші були помічені торговцями металами і т.п.), а в майбутньому могли бути і взагалі знищені, як це трапилося в сусідніх республіках.

У 1998 р. Міністерство культури Литви оголосило конкурс на створення експозиції демонтованих пам'ятників радянського періоду, який виграла установа «Nesenos klubas», що знаходиться в Грутас біля Друскінінкая. Вагомим аргументом переможця було те, що керівник цієї установи Вілюмас Малінаускас⁶ планував влаштувати музейну експозицію за рахунок приватних коштів, отриманих від сімейного грибо-ягідного бізнесу, без державної фінансової допомоги. У представленому на конкурс проекті також акцентувалося значення нового туристичного об'єкта для розвитку цього південного регіону Литви.

Роботи з організації експозиції почалися на початку 1999 р. 1 квітня 2001 р. було відкрито *приватний парк-музей Грутас*, де представлено близько 100 радянських пам'ятників і скульптур з Литви та Латвії, а також діють *музейно-інформаційний центр*, приміщення якого нагадує будинок культури 1950–60-х рр., і *картинна галерея*. За створення парку В. Малінаускас отримав Ig Nobel Prize «Шнобелівську» премію «за досягнення, які змушують спочатку

---

⁶ Про нього див.: Електронний ресурс: режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD_%D0%B0%D1%83%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%81,%D0%92%D0%B8%D0%BB%D1%8E%D0%BC_%D0%B0%D1%81

розсміятися, а потім замислитися»⁷.

На думку засновника парку, «експозиція призначена для того, щоб населення Литви, гості і туристи, які прибувають в країну, а також майбутні покоління мали можливість побачити оголену радянську ідеологію, що протягом багатьох десятиліть пригнічувала і ранила дух нашого народу»⁸.

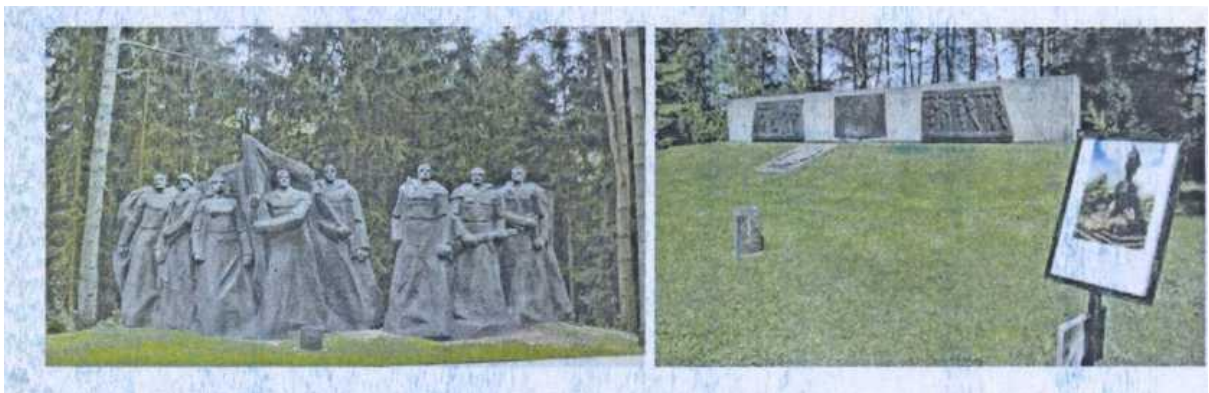
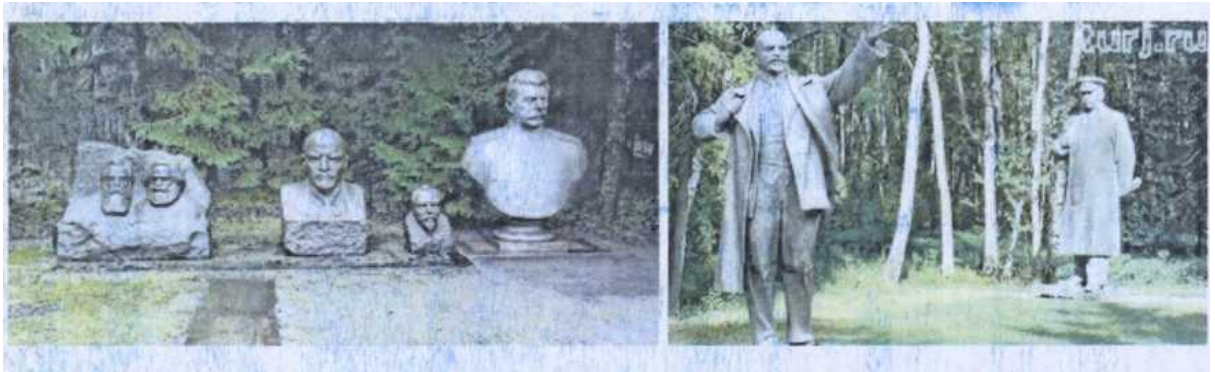
Парк Грутас можна назвати і парком радянських скульптур, і музеєм комуністичного минулого Литви, і, до певної міри, машиною часу. Цей музей – не статичне шоу. Він – територія пам'яті. Всі великі пам'ятники розміщено на окремих галявинах. На гранітних плитках написано, ким і коли зроблений той або інший монумент, в якому місті стояв, а на окремій стійці закріплено фото, що показує, як виглядав пам'ятник в тому місці, де він був спочатку встановлений.

Оформлення парку імітує систему радянських таборів ГУЛАГ: територія обгороджена колючим дротом, по периметру стоять оглядові вишки, деякі дороги викладені бетонними плитами, прориті огорожувальні рови, на вході – кілька вагонів-«теплушок».

---

⁷ Лауринавичюте А. Парк Грутас (Литва): Leninland или парк советского периода // <http://urojs.iistorii.ru/memov/place/51238>

⁸ Детальніше див. офіційний сайт парку-музею: Електронний ресурс: режим доступу: <http://www.grutoparkas.lt/?lang=ru>

Це служить нагадуванням про сотні тисяч литовців, депортованих до Сибіру. В парку представлено різні аспекти радянської окупації, не тільки депортація і геноцид литовців, а й погляд на тих, хто намагався будувати в Литві комунізм, для кого це рішення було особистим і вільним вибором. Незважаючи на огорожі та вишки, сам парк не виглядає похмуро. Розбитий на місці осушених боліт, він дуже зелений, і багато пам'ятників, що покритися з часом зеленуватою патиною, майже зливаються з деревами, серед яких стоять.

Це надає традиційним радянським образам, які ми звикли бачити на заасфальтованих площах, нові смисли: здається, що міський пам'ятник поступово відступає назад, в природу – і стає історією. Територія парку поділена на кілька умовних зон: тоталітарну (в ній представлено скульптури основних лідерів комунізму: Маркса, Леніна і Сталіна), зону терору (в ній можна знайти скульптуру Фелікса Дзержинського, організатора червоного терору, а також засновників комуністичної партії Литви Вінцаса Міцкявічуса-Капуцкаса і Зігмаса Алекса-Ангеріетіса, і литовських офіцерів Червоної армії, Фелікса Балтушіса-Жемайтіса і Ієроніма Уборевича), радянську зону (в ній – пам'ятники лідерів литовських комуністів, страчених після військового перевороту 1926 р. в Литві, і активістів радянсько-литовської війни 1918–1919 рр.), червону зону (присвячену радянським партизанам, найпомітніша фігура – Маріте Мельнікайте), а також зони окупації і смерті.

Дві основні алеї у парку мають імена: це вулиця Леніна (остання, що залишилася в Литві) і вулиця партизанки Маріте Мельнікайте, «литовської Зої Космодем'янської», страченої німцями.

Крім того, в парку Грутас відтворено провінційний сільський клуб-читальню, дерев'яний будинок культури, наповнені предметами радянської епохи і політичною атрибутикою тих років.

Картинна галерея демонструє роботи радянського періоду. Створені в стилі соціалістичного реалізму живописні та графічні роботи відображають ідеологізовану комуністичну громадськість, культ керівників Радянського Союзу: Леніна, Сталіна, Брежнєва та ін., епізоди закріплення радянської влади в Литві.

А ще на території музею є *кав'ярня* з «ностальгічними» стравами: вам подадуть кілька «По-русски», котлету «Прощайвай, молодість», борщ «Ностальгія». Знайшлося також місце для дитячого ігрового майданчика і невеликого зоопарку зі страусами і павичами. Таблички у парку інформують про те, що «історичні довідки підготував Литовський дослідний центр геноциду і опору»⁹.

Як зазначає литовська дослідниця Р. Чепайтене, «створюване парком Грутас враження відображає парадоксальність, багатозначність і складність спогадів про радянський час. Експонати викликають злість, сором, сміх або глузування і почуття травми, втрати або, навпаки, ностальгії»¹⁰. Парк-музей не позбавлений і пам'яті про репресії та депортації. В цілому можна відзначити значні інтерпретаційні можливості експозицій парку Грутас, що є суттєвою перевагою перед угорським парком Мементо. Цей приклад широкої інтерпретації радянської історико-культурної спадщини стає важливим інструментом для подолання травми пам'яті і сприяє критичному осмисленню комуністичного минулого.

1.4. Музей соціалістичного мистецтва (м. Софія, Болгарія)

Майже через 22 роки після початку демократичних перетворень у Болгарії, в країні нарешті з'явився музей, присвячений мистецтву соціалізму, цієї неоднозначної епохи в новітній історії. *Музей соціалістичного мистецтва* в Софії, філія Національної художньої галереї Болгарії, було офіційно відкрито 19 вересня 2011 р. прем'єр-міністром у присутності представників уряду, державних посадовців, болгарських і іноземних журналістів. У своїй промові урядовець підкреслив, що новий музейний заклад має усі можливості, щоб *перетворити недавнє минуле в історію* і об'єктивно представити комуністичний період в музейному просторі.

На відміну від інших музеїв соціалізму/комунізму, які є *історичними* і

---

⁹ Детальніше див.: Центр дослідження геноциду і резистенції жителів Литви (ЦДГРЖЛ) // <http://genoeid.lt/centras/ru/>

¹⁰ Чепайтене Р. Культурное наследие в глобальном мире. – Вильнюс: ЕГУ, 2010.

акцентують увагу на історичних аспектах тоталітарного режиму, змістовне навантаження софійського музею – переважно у *художній і естетичній сфері*. Ідея кураторів – повернути відвідувачів до художніх творів деяких з провідних пролетарських митців, а не таврувати цю суперечливу сторінку минулого країни. Засобами образотворчого мистецтва музей пропонує прочитання цілої епохи.

У відеозалі демонструються документальні фільми, які були зняті в період розквіту болгарського соціалізму. Тут же знаходиться невеликий магазин, в якому можна придбати в якості сувенірів справжні предмети соціалістичної епохи, або їх сучасні копії.

Недалеко від входу в музейний парк розташований символ комунізму і соціалізму в Болгарській республіці – оригінального виду червона зірка, яка в період з 1964 року по 1984 рік височіла в центрі міста над Будинком Партії. Таким чином, резиденція Центрального комітету комуністичної партії Болгарії була своєрідним політичним символом в Софії тієї епохи.

Сама музейна будівля нова і сьогодні в ній розташовується частина структур міністерства культури Болгарії, а саме: фольклорний ансамбль державного масштабу «Філіп Кутев», інститут архітектурної спадщини національного масштабу, компанія «Реставрація», підрозділи художньої галереї національного рівня та ін.

Фактично, повною мірою під визначення музею тоталітаризму цей заклад не підходить. Фактично – це, повноцінний художній музей, в якому експонуються

унікальні мистецькі вироби Болгарії у різних жанрах образотворчого мистецтва. Єдине, що їх об'єднує, це стиль так званого соціалістичного реалізму та час виготовлення – період між 1944 та 1989 роками. Зрештою, музейну концепцію цього закладу можна порівняти із його чеськими аналогами. Такого роду певна відстороненість та небажання агресивної політизації може бути пояснене відносною м'якістю комуністичного режиму у цих країнах, порівняно із колегами по соцтабору, легкістю і безкровністю повалення тоталітарного режиму.

Площа окремої художньої галереї дорівнює 550 кв. м. Тут виставлені як експонати 60 живописних полотен і ще близько 25 – твори, що відносяться до станкового мистецтва.

Приміщення музею є *новою будівлею*, в якій знаходяться також декілька структурних підрозділів Міністерства культури Болгарії – Державний фольклорний ансамбль «Філіп Кутев», Національний інститут архітектурної спадщини, компанія «Реставрація», регіональний центр збереження нематеріальної культурної спадщини Південно-Східної Європи під егідою ЮНЕСКО, відділи Національної художньої галереї.

Музей став першим в Болгарії сховищем, де збираються і експонуються зразки болгарського мистецтва, створені у 1944–1989 рр. і тематично пов'язані з епохою соціалізму в Болгарії.

Парк скульптур просто неба займає площу 7500 кв. м. У ньому

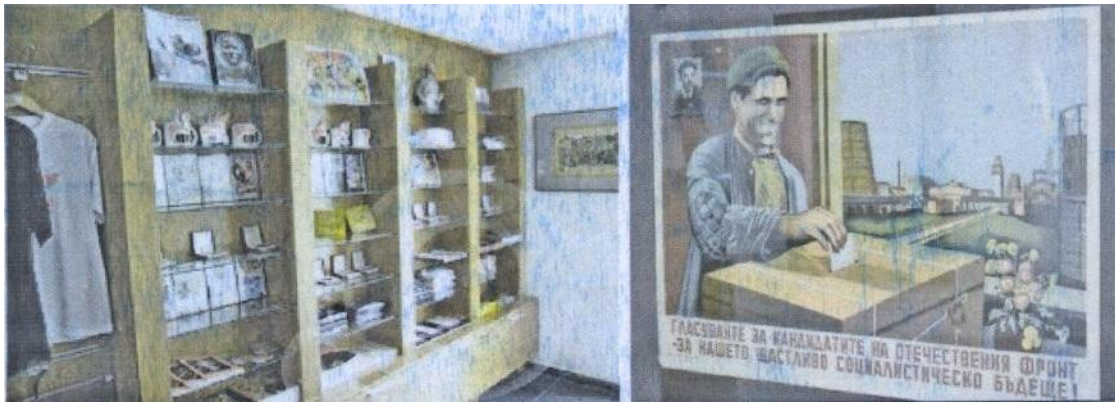
розташовано 77 творів монументальної скульптури, в основному статуї і бюсти відомих болгарських і радянських комуністів – В. Леніна, Г. Димитрова, Д. Благоева, В. Коларова, Т. Живкова та інших соціалістичних діячів. Решта скульптур є типовими зразками соцреалізму – це зображення робітників і колгоспників, червоноармійців, партизан.

Праворуч від входу до парку знаходиться оригінальна червона зірка – символ соціалізму й комунізму в Народній Республіці Болгарії, яка з 1954 по 1984 рр. височіла над Будинком Партії – резиденцією Центрального комітету Болгарської комуністичної партії в центрі Софії.

Відеозал демонструє документальні фільми, зняті в епоху соціалізму в Болгарії, що розповідають про маніфестації, побудову, а пізніше руйнування мавзолею Георгія Димитрова, підпал Партійного будинку на початку демократичних перетворень та інші знакові моменти недавнього минулого.

Як і в багатьох музеях Польщі, Чехії, країн Балтії, вагому складову у концепції діяльності цього закладу займає принцип комерціалізації. При відеозалі знаходиться *музейний магазин*, де продаються сувеніри — справжні предмети епохи соціалізму та їх сучасні копії. Тут можна купити значки, невеликі фігурки Леніна і К. Маркса, склянки та футболки із зображенням Сталіна тощо. Найбільш цікаві плакати з гаслами типу «П'ятирічку – за чотири роки!».

Необхідно зазначити, що музей соціалістичного мистецтва створювався відповідно до положень *Концепції розвитку провідних музеїв Софії*, розробленої на початку 2010 р. Міністерством культури Болгарії, і пов'язаним з нею *Стратегічним планом майбутнього культурного туризму в країні*. У Концепції наголошувалося, що Болгарія залишається однією з тих країн «колишнього східного блоку Європи», у яких немає музею тоталітарного мистецтва. У Чехії, Польщі та Угорщині вже існують такі музеї. Отже, відсутність такого музею розглядалася як «біла пляма» в болгарській музейній мережі.

Водночас, створення музею підняло серйозну полеміку та збурило болгарське суспільство обговоренням тем, дуже близьких і будь-якому громадянину України. Адже меморіальний простір не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян. Історики, культурологи, мистецтвознавці, політологи звертаються до проблем культурної спадщини, її ролі у духовному відродженні суспільства, формуванні історичної пам'яті. Своєю чергою, розгляд дражливих питань минулого неминуче поглиблює конфлікт у суспільстві, історія стає важливим політичним чинником, від політичних поглядів залежить різна інтерпретація історичного минулого.

Тож, праві політичні партії Болгарії були категорично проти створення музею. 20 вересня 2011 р. Союз демократичних сил (СДС) виступив з декларацією з приводу відкриття Музею соціалістичного мистецтва. У ній, зокрема, говориться: «Ми є свідками ще однієї спроби переписати історію.

Спроби, яка виходить за рамки реабілітації комуністичного режиму, до якої в даний час вже всі звикли. Це – спроба партії ГЕРБ вказати нам, що таке соціалізм і комунізм, і що таке – мистецтво. Ми запитуємо: як були відібрані твори, експоновані в музеї? Хто і за якими критеріями визначив ці експонати, як «мистецтво»? Чому експозиція була названа «Музей соціалістичного мистецтва», а не «тоталітарного» або хоча б «комуністичного», що на порядок ближче до істини? У чийй власності знаходяться експонати цього так званого «музею»? Чому не було оголошено конкурс на створення цього музею та управління ним? Ми вважаємо неприпустимим переписування історії на основі експонатів, отриманих з фондів ЦК БКП. СДС пам'ятає результати цього управління. СДС пам'ятає справжню історію цього злочинного тоталітарного режиму. СДС не дозволить цю історію переписати. СДС не допустить повернення авторитарного управління в Болгарії. Ми в свою чергу виступаємо за створення «Музею тоталітаризму», який би нагадував про всі сторони цього режиму і шанував би пам'ять людей, чії долі склалися трагічно»¹¹.

Побоювання болгарських правих далеко не безпідставні. Економічна та соціальна криза в державі стимулювала ностальгічне сприйняття соціалістичного минулого значною частиною болгарського суспільства, що зумовлює небезпеку реставрації тоталітаризму. Зрештою, на прикладі нашого східного сусіда – РФ, котра спекулюючи такими ж ностальгічними настроями, реставрувала тоталітаризм та здійснила агресію проти України, ми можемо бачити реалістичність такої загрози. Про це у Болгарії, засвідчили і соціологічні опитування, проведені напередодні сотої річниці від дня народження Т.Живкова¹².

Попри заяви міністра культури Болгарії Вешді Рашидова, що метою відкриття такого музею є ознайомлення молоді з історією, і що більшість предметів колекції, маючи високу художню цінність виходять за рамки

---

¹¹ Недопустимо е чрез експонати, дарени от фондовете на ЦК на БКП да бъде правен опит за подмяна на историята // <http://www.sds.bg/articles/4274-nedopustimo-e-chrez-eksponati-dareni-ot-fondovete-na-tsk-na-bkp-dabade-praven-opit-za-podmyana-na-istoriyata>

¹² Опитите да се въздигне Живков едва ли не до водещ български държавник са жалки. Интервю с Митко Новков // <http://www.svobodata.com/page.php?pid=7490&rid=8>

пропаганди, громадськість сприйняла цей факт неоднозначно.

Так, *Благовеста Іванова*, куратор Національної художньої галереї, зауважила, що «концепція цього музею не зовсім зрозуміла. У ній не вказано, як її творці дивляться на формування музейної колекції, що наводить на думку про нерозуміння сутності музею та експозиції. Музей тоталітарного мистецтва бачиться як музей під відкритим небом в «музейній зоні Г» в східній частині міста. Це означає, що основну частину його експонатів складе скульптура. З іншого боку, в концепції не прояснено поняття «тоталітарне мистецтво» і те, як воно співвідноситься з поняттям «соціалістичного реалізму».

Ніколай Буков, один із авторів альбому-монографії «Communism of Stone: Monuments in Bulgaria, 1944–1989», присвятив новому музею спеціальну статтю-огляд¹³. На його думку, основною точкою критики музею стала вже його назва – спочатку це мав бути музей «тоталітарного мистецтва», але пізніше з'явився термін «соціалістичного мистецтва». Певні застереження стосуються також відсутності чітких критеріїв у відборі та принципів угруповання скульптурних робіт, які інколи сприймаються відвідувачами як випадкові, а їх експонування – завуальованою формою комуністичної пропаганди. Крім того, етикетаж містить лише коротку інформацію про музейні предмети (назва, ім'я автора), немає згадки про обставини створення мистецьких робіт, історію їх експонування та функції до 1989 р. (а також їх долю після політичних змін у Болгарії). Ця інформація особливо важлива, маючи на увазі, що разом з роботами пропагандистського характеру, багато музейних експонатів є справжніми художніми цінностями, авторство яких належить видатним болгарським скульпторам.

1.5. Галерея соціалістичного реалізму (Козлувка, Польща)

У польському селищі Козлувка (Люблінське воєводство) розташований

---

¹³ Детальніше див.: *Іванова Б.* Ведущие музеи Софии: концепция, стратегия, ситуация // Вопросы музеологии. – 2013. – № 1 (7). – С. 148 – 155. Електронний варіант статті: <http://cvberleninka.ru/article/n/veduschie-muzei-sofii-kontseptsiva-strateniva-situatsiva>; *Vukov N.* The Museum of Socialist Art in Sofia and the Politics of Avoidance // <http://www.imre-kertesz-kolleg.uni-jena.de/>

палац Замойських – пам'ятка палацово-паркової архітектури 18 ст. Палацовий комплекс включає 15 будівель і ландшафтний парк на території 19 га. У листопаді 1944 р., після від'їзду останніх власників, палац націоналізовано. Довгий час він виконував функції музейного сховища Міністерства культури і мистецтв, а від 1979 р. є музейним осередком, офіційна назва з 1992 р. – Музей Замойських.

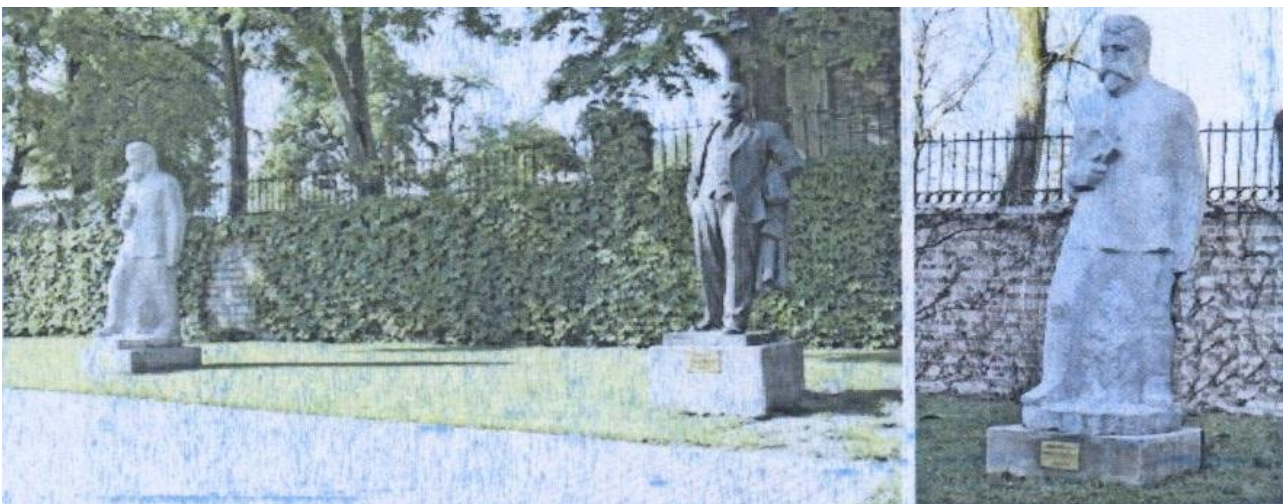
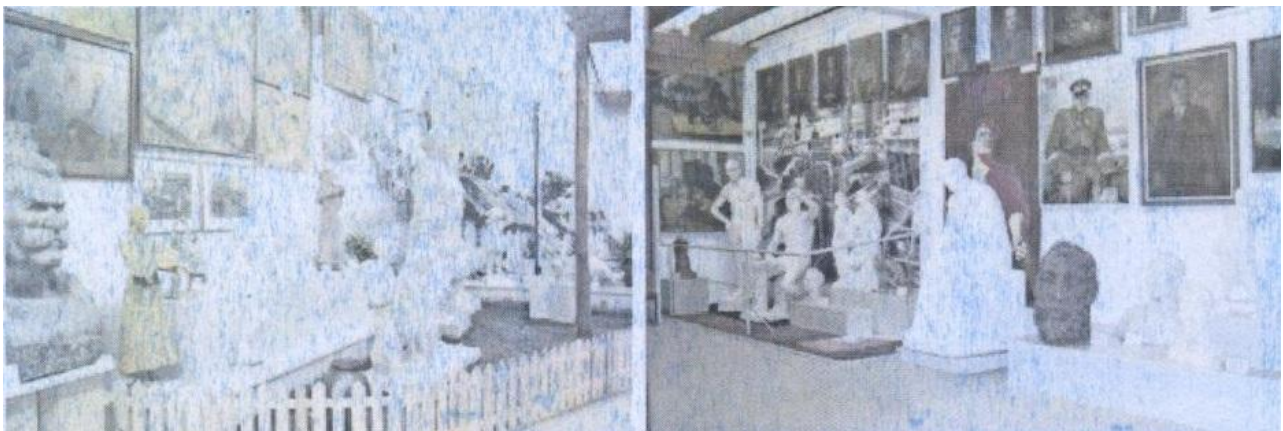
З 1994 р. у будівлі колишньої графської каретної знаходиться єдина у Польщі *Галерея соціалістичного реалізму*, також відома як «Музей соціалістичного реалізму»¹⁴. Після закінчення Другої світової війни, у 1949–1955 рр., соціалістичний реалізм став у Польщі єдиним офіційним напрямом образотворчого мистецтва, літератури, архітектури, музики і кіно. Для художніх творів соцреалізму характерні пафос, виписування до фотографічної точності образів, з наче застиглими позами й жестами, замилювання пишними мундирами й інтер'єрами тощо.

---

¹⁴ *Szczepaniak J. Galeria Sztuki Socrealizmu. Muzeum Zamojskich w Kozlowce. – Kozlowce, 2003. - s.48, il. w tym kol., wersje dwujęzyczne: polsko-angielska i polsko-niemiecka.*

Експозиція галереї побудована *тематично* (лідери міжнародного та польського комуністичного руху, промисловість, сільське господарство, соціалістичні свята тощо). Представлено найцікавіші мистецтва соцреалізму, починаючи з першої половини 1950-х рр. Колекція галереї нараховує понад 1600 скульптур, картин, гравюр, малюнків і плакатів; у більшості – це твори провідних польських художників.

Під час екскурсій по галереї відвідувачі можуть почути архівні аудіозаписи – промови партійних керівників, фрагменти пісень радянського періоду, а також побачити кадри кінохроніки другої половини 20 ст.

Біля приміщення галереї експонуються демонтовані пам'ятники Болеславу Беруту (з Любліна), Леніну (з Пороніна) і Юліану Мархлевському (з Влоцлавека).

1.6. Парк мистецтв Музеон (м. Москва, Російська Федерація)

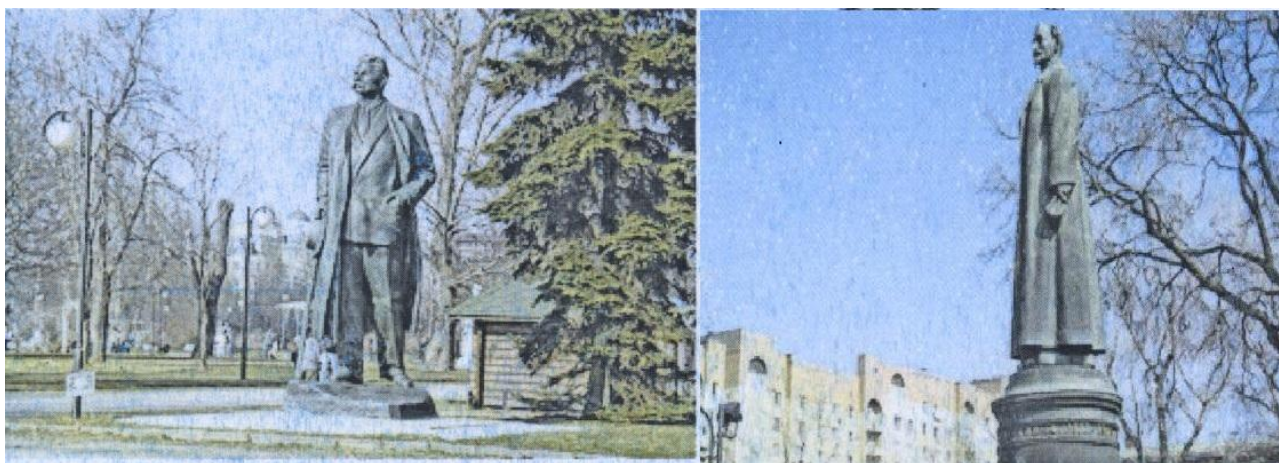
Щодо Росії, то тут, з одного боку, теж має місце певна трагедійність в осмисленні комунізму. Але, з іншого боку, у Росії прикметна інша тенденція: і на рівні державної політики, і на рівні культурних проєктів демонструється те, що вона спадкоємець радянської епохи. Аналіз російської музеєфікації комунізму дозволяє виділити кілька стратегій «спадкоємності», базованих в основному на темі «гри з часом»: безперервність, ностальгія, меланхолія, іронічне дистанціювання / наближення.

Ця стратегія характеризує парк МУЗЕОН, який позиціонується як один із головних туристичних об'єктів російської столиці. Ідея парку полягає в тому, щоб представити мистецтво скульптури ХХ і початку ХХІ століття на єдиному просторі. У результаті утворився багатоформатний мікс зі скульптур радянського періоду, привезених сюди після демонтажу; композицій, присвячених антитоталітарній тематиці, і зразків сучасного альтернативного

мистецтва. Мирне співіснування різнорідних і за тематикою, і за ідеологічним наповненням, і за художнім утіленням експонатів створює *ілюзію* «проростання» радянського в пострадянський простір, позиціонує феномен спадкоємності.

Ідея створення парку з'явилася у 1991 р., коли за рішенням Уряду Москви в місті було демонтовано багато пам'ятників радянським комуністичним діячам. Ці пам'ятники були звезені в парк біля Центрального будинку художників на Кримській набережній. 24 січня 1992 р. мер Москви Ю. Лужков підписав постанову про створення в парку *Музею скульптури просто неба*.

Сьогодні парк мистецтв МУЗЕОН є одним із найбільших музеїв скульптури просто неба в Росії. У парку розміщено понад 1000 скульптур, серед них – пам'ятники радянського періоду, які були створені відомими скульпторами Є. Вучетичем, В. Мухіною, С. Меркуровим та ін. Відкриває колекцію *монументальна скульптура 1930-х – 1950-х рр.*, яка служила не тільки ідеям пропаганди, але і була містоутворюючим елементом. Такими прикладами можуть бути пам'ятник Ф. Держинському роботи Вучетича і пам'ятник М. Горькому.

Прикметним є розширення музейного простору, проведення тут фото та інших виставок, котрі посилюють ідею спадкоємності. В павільйоні «Школа» проводиться освітня програма. Показовою, наприклад, є назва одного із запланованих фото-проектів – «Російський стиль. Від традиції ремесла до

мистецтва національно-романтичного модерну».

Відійшовши від первинної концепції, музей все більше зосереджується на стратегії ностальгійності й меланхолії, створюючи відповідне емоційне поле.

За останні роки Парк мистецтв МУЗЕОН перетворився на важливий культурний майданчик Москви. Тут регулярно проходять концерти відомих музикантів, покази програм міжнародних кінофестивалів, освітні проекти в галузі мистецтва та дизайну, книжкові та театральні фестивалі. Щорічно МУЗЕОН відвідує понад 500 тис. чоловік.

Висновки

Таким чином, при огляді і діяльності музеїв тоталітаризму, наглядними є кілька тенденцій. Перша проявляється в символічному акті «продажу» комунізму. Зважаючи на те, що епоха радянського комунізму відійшла в минуле, її артефакти в певному сенсі унікальні й неповторні, тому вона отримує додаткове символічне значення й додаткову вартість: більшість музеїв комунізму – це вигідні бізнес-проекти. Друга тенденція полягає в тому, що музеї декодують специфіку боротьби за пам'ять, яка розгорнулася в Європі й пов'язана з постулюванням національних соціокультурних моделей. Її основа – це духовна опозиція комунізму в усіх її проявах: трагедійності, іронізуванні, шаржуванні, ритуалізації тощо. Третя тенденція пов'язана з формуванням парадигми рецепції: процес інтерпретації комунізму, і, зокрема, його музеєфікація фіксує сучасну ментальну карту Європи, яка визначається стратегією від розвінчання й осудження комунізму до його опосередкованої апології.

Підсумовуючи європейський досвід, можна сформулювати бачення такого виду музеїв в Україні. Це, як зауважив віце-прем'єр-міністр України В. Кириленко: «Музей тоталітаризму в Україні має стати вмістилищем найбільш значущих символів тоталітаризму – як нагадування нащадкам про неможливість повторення злочинів комуністичної епохи, з іншого боку – нести свідчення злочинів радянської окупації, комуністичного тоталітарного режиму».

Погляди на українське радянське минуле вже істотно еволюціонували. При цьому, європейський досвід вже було використано при створенні Українського інституту національної пам'яті. Значна увага нині приділяється і європейському досвіду музеєфікації пам'яток минулого. Зокрема УІНП розробляє концепцію *Парку радянського періоду*, «де як нагадування про тоталітарну культуру мали б бути зібрані монументи СРСР». Наукова та культурна громадськість широко обговорює можливість створення

регіональних і міських парків (музеїв) тоталітаризму (Київ, Запоріжжя, Кіровоград та ін. міста).

Мають місце і реалізовані проекти («Парк Радянського періоду» – музей пластичного мистецтва епохи соцреалізму, розташований просто неба на території центру зеленого туризму Фрумушика-Нова (Одеська область))¹⁵.

Створення в Україні *загальнонаціонального, регіональних і міських парків (музеїв) тоталітаризму* стане одним із внесків нашої держави у побудову платформи Європейської пам'яті та свідомості, істотним кроком на шляху до поглиблення співробітництва між національними дослідницькими установами, що спеціалізуються на історії тоталітаризму, а також задля створення загальноєвропейського центру документації/меморіалу жертвам усіх тоталітарних режимів.

На жаль, в Україні і сьогодні відчувається брак відповідальної політичної еліти, здатної до рішучих реформ, розвиненої політичної культури. А спадщина тоталітарного режиму стояла й досі стоїть на заваді побудови демократичної країни.

---

¹⁵ Под Одессой появился парк советского периода // Електронний ресурс: режим доступу: <http://frumushika.com/entertainment/39-tourism/greentourism/120-pod-odessoj-pojavilsja-park-sovetstkogo-perioda.html>

Список використаних джерел та літератури

1. Абрамов Р. Музеефикация советского: историческая травма или ностальгия? // <http://uefter.ru/archive/11132>
2. Атаманчик К. Советское наследие: между зоопарком, резервацией и заповедником // http://n-europe.eu/article/2013/09/04/sovetskoe_nasledie_mezhdu_zooparkom_rezervatsiei_i_zapovednikom
3. Бондаренко С. Ленин как общее место. Памятники Ленину в современной России / доклад на non/fiction-2011 // <http://urokiistorii.ru/2833>
4. В'ятрович В. (Не) подоланий тоталітаризм. Український урок // «Дзеркало тижня. Україна». – 2014. – 21 березня. – №10.
5. Гайдай О. Ю. Презентація радянського минулого в просторі: політика щодо пам'ятників радянським діячам (Центральна Україна) // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 8. – С. 142–149.
6. Жук О. Леніну – так? У музеї [Культурологи та історики вважають, що пам'ятники сталінської доби доречно розмістити у спеціально відведеному місці] // Україна молода. – 2014. – 24 жовтня. – № 158.
7. Журмий Н. Об исторической памяти без фарисейства // <http://www.rp.mk.ua/2014/06/ob-storicheskoi-pamvati-bez-fariseistva/>
8. Кокорин Д. “Музеи совести”. История репрессий в музейных экспозициях: Гуманитарные проекты в России // <http://www.russ.ru/pole/Muzei-sovesti.-Istoriva-repressii-v-muzeinyh-ekspozicivah>
9. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Магорна, О. Бойко та ін.; за загальною редакцією Ю. Шаповала. – Київ: ІПЕНД, 2013. – 600 с.
10. Липа К. Музеефикация момента // http://culture.lb.ua/news/2014/02/25/257054_muzeefikatsiya_momenta.html
11. Ославська С. Куди зникають пам'ятники? // <http://lviv.platfor.ma/magazine/text-sq/pb/soviet-monuments/>

12. Силина М. Снос памятников, или Что нам делать с монументальной пропагандой // <http://www.artsphera.com/articles.php?id=783>
13. Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 13–14. – Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи [за ред. Володимира Кравченка]. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2009. – 428 с.
14. Указ Президента України № 432/2009 від 12 червня 2009 р. «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/432/2009>
15. Черникова Ю. Rulenin: скульптурная лениниана // <http://urokiistorii.ru/memory/place/2009/07/leniny>
16. Хархун В. Війна пам'ятей у музеях комунізму // <http://uamoderna.com/md/memory-wars-muzenm-of-communism>
17. Хархун В. Рецепція комунізму й сучасний український проект // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні: Монографія / Відп. ред. Мирослава Антонович. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 57–78; Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. Випуск 13–14. Спеціальне видання. Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід центрально-східної Європи [за ред. Володимира Кравченка]. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2009. – Є. 179–192.
18. Хархун В. Язык политической пропаганды: лениниана как пример тоталитарной иконографии // *Slovanske jazyky a literatury : hledám identity / editofi Marek Pfihoda, Hana Vankova.* – Praha: Cerveny, 2009. – S. 23–29.
19. Vukov N. The «Unmemorable» and the «Unforgettable»: Museumizing the Socialist Past in Post-1989 Bulgaria // *Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989 / Apor, Péter / Sarkisova, Oksana (eds.).* – Budapest, 2007. – P. 308–334.
20. Vukov N. Protean Memories, «Permanent» Visualizations: Monuments and History Museums in Post-Communist Eastern Europe // *The Burden of Remembering: Recollections and Representations of the 20th Century / Koresaar, Ene/ Lauk, Epp/ Kuutma, Kristin (eds.).* – Helsinki, 2009.– P. 139–159.
21. Vukov N. Visualizations of the Past in Transition: Museum Representations in

Hungary, Romania, and Bulgaria after 1989 // CAS Working Paper Series. – 2009. – № 2. – P. 3–19.

Парк – музей просто неба «Мементо» (м. Будапешт, Угорщина)

22. Офіційний сайт парку-музею просто неба «Мементо» // <http://mementopark.hu/>, [http:// www.mementopark.hu/pages/conception](http://www.mementopark.hu/pages/conception) [розділ «Концепція» на сайті музею]
  23. Facebook-сторінка парку-музею просто неба «Мементо» // <https://www.facebook.com/mementopark.budapest>
  24. Youtube-канал парку-музею просто неба «Мементо» // <https://www.voutube.com/user/TheMementoPark>
  25. Куда исчезают памятники? Парк Мементо: музей венгерско-советской дружбы // <https://mypleer.com/?p=32097>
  26. Надкарни М. О времени, травме и монументе: Парк-музей скульптур в Будапеште / Пер. с англ. Н. Катричевой, П. Кулагиной, А. Логутова и Л. Разгулиной // Новое литературное обозрение. – 2014. – № 2. – С. 72–93. Электронный вариант: <http://www.n1obooks.ru/node/4821>
  27. Nadkarni M. The Death of Socialism and the Afterlife of Its Monuments: Making and Marketing the Past in Budapest’s Statue Park Museum // Contested Pasts: (Memory and Narrative) / Ed. by K. Hodgkin, S. Sturdy, and S. Radstone. – London: Routledge, 2003. – P. 193–207.
  28. Сайт Ocean Arc Resorts // <http://oceanarc.com/park-mjemjento.html>
  29. Музей советских памятников в Будапеште - Парк Мементо // <http://panzicov.livejournal.com/227787.html>
  30. <http://fashionpark.kiev.ua/parki-mira/memento-park-budapesht-vengriia>
- фотоматеріали/блоги**
31. http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Memento_Park
  32. <https://www.flickr.com/search/?q=Memento+Park>
  33. https://www.tripadvisor.co.uk/Attraction_Review-g274887-d276834-Reviews-Memento_Park-Budapest_Central_Hungary.html
  34. <http://www.russian-club.info/node/564>

Відео

Приватний парк-музей Грутас (м. Друскінінкай, Литва)

35. Парк Грутас: фото, описание // http://www.votpusk.ru/country/dostoprим_info.asp?ID=3217
36. Офіційний сайт парку-музею // <http://grutoparkas.lt/?lang=ru>
37. Вілюмас Малінаускас [засновник приватного парку-музею Грутас] // <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%83%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%81,%D0%92%D0%B8%D0%BB%D1%8E%D0%BC%D0%B0%D1%81>
38. Бондаренко В. Крылатые качели Грутас парка // http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/krylatye_kacheli_grutas_parka.html
39. Горбатова И. И. «Сталинград» на родине Чюрлениса // Обсерватория культуры. — 2010. — № 3. — С. 46–53.
40. Диченко Л. Парк Грутас: среди призраков коммунизма // <http://labas.bv/guide/mesta/park-urntas-sredi-prizrakov-kornmunizma/>
41. Куда исчезают памятники? Литовський парк Грутас: STALINworld и LENINland // <http://mypleer.com/?p=32088>
42. Лауринавичюте А. Парк Грутас (Литва): Leninland или парк советского периода / <http://urokiistorii.ru/memory/place/51238>
43. Парк Грутас / Stalin World / Grutas Park // https://www.tripadvisor.ru/LocationPhotoDirectLink-g277798-d552802-i134528372-Stalin_World_Grutas_Park-Druskininkai_Alytus_County.html
44. Парк Грутас: исторический экскурс в советскую эпоху (Литва) // <http://www.terra-z.ru/archives/70050>
45. «Парк Грутас» – музей застигнутого соцреализму (фотогалерея) // <http://tyzhden.ua/Travel/38645>

фотоматеріали/блоги

46. <http://www.privet-litva.ru/168/national-parks-ru/grutas-park-ru.html>

відеоматеріали

47. <https://www.youtube.com/watch?v=YLCHoii6A2U>

48. <https://www.youtube.com/watch?v=RFebrihcGhs>
49. https://www.youtube.com/watch?v=Qb_KpG-1k1w
50. <https://www.youtube.com/watch?v=7iOP7sW6DCA>
51. https://www.youtube.com/watch?v=z_k5n55yrWs&feature=youtu.be&app=desktop

Музей соціалістичного мистецтва (м. Софія, Болгарія)

52. Музей социалистического искусства // [https://www.yourguide.biz/excursions/Bulgaria/Sofia/putevoditel_po_sofii\(131\)/muzey_sotsialisticheskogo_iskusstva\(2209\)](https://www.yourguide.biz/excursions/Bulgaria/Sofia/putevoditel_po_sofii(131)/muzey_sotsialisticheskogo_iskusstva(2209))
53. Музей социалистического искусства // http://www.turizm.ru/bulgaria/sofia/places/muzej_socialisticheskogo_iskusstva/
54. Музей социалистического искусства откроется в Болгарии! – See more at: <http://nikitafirst.com.ua/muzei-sotsialisticheskogo-iskusstva-otkroetsya-v-bolgarii#sthash.gP2EdM7V.dpuf> Источник: <http://nikitafirst.com.ua/muzei-sotsialisticheskogo-iskusstva-otkroetsya-v-bolgarii>
55. Иванова Б. Ведущие музеи Софии: концепция, стратегия, ситуация // Вопросы музеологии. – 2013. – № 1 (7). – С. 148–155.
56. National Museums and the Negotiation of Difficult Pasts Conference Proceedings from EuNaMus, Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Brussels 26–27 January 2012. Dominique Poulot, José María Lanzarote Guiral & Felicity Bodenstein (eds) EuNaMus Report No. 8. // <http://www.ep.liu.se/ecp/082/008/ecp12082008.pdf>
57. *Vukov N.* The Museum of Socialist Art in Sofia and the Politics of Avoidance // http://www.imre-kertesz-kolleg.uni-jena.de/fileadmin/imre-kertesz-kolleg/Portal/Vukov_Nikolai_Socialist_Art_Sofia/Vukov_Nikolai_The_Museum_of_Socialist_Art_in_Sofia_and_the_Politics_of_Avoidance_Forum_Geschichtskulturen_Bulgaria_Version_1.0_26.11.2012.pdf

Галерея соціалістичного реалізму (Козлівка, Польща)

58. Музей Замојських у Козлівці: офіційний сайт // <http://www.muzeumzamoyskich.pl/aktualnosci>

59. Ankieta. Historycy o badaniach dziejów Polski Ludowej. Polska 1944/45–1989. Studia i materiały, t. 8, 2008.
60. Bralczyk J. O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych. Warszawa, 2001.
61. Bralczyk J. O języku propagandy i polityki. Warszawa, 2007.
62. Davies N. Europa między Wschodem a Zachodem. Kraków, 2007.
63. Dyskusja nad historią PRL – Krystyna Kersten, Jerzy Eisler. Polska 1944/45–1989. Studia i materiały, t. 1, 1995.
64. Ferenc T., Dymarczyk W., Chomczyński P. (red.). Socjologia wizualna w praktyce. Plakat jako narzędzie propagandy wojennej. Łódź, 2011.
65. Głowiński M. Rytuał i demagogia. Trzyście szkiców o sztuce zdegradowanej. Warszawa, 1992.
66. Głowiński M.. Nowomowa i ciągi dalsze. Szkice dawne i nowe. Kraków, 2009.
67. Heywood A. Ideologie polityczne. Wprowadzenie. Warszawa, 2007.
68. Izdebski J. Plakat w służbie propagandy w latach 1944–1956. (Wystawa zorganizowana przez Okręgowe Biuro Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie; otwarcie – 4 grudnia 2001). Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, 2001, nr 11, s. 72–74.
69. Jarecka U. Propaganda wizualna słusznej wojny. Media wizualne XX wieku wobec konfliktów zbrojnych. Warszawa, 2008.
70. Jarosiński Z. Nadwiślański socrealizm. Warszawa, 1999.
71. Kajtoch W. Bracia Strugacy (zarys twórczości). Kraków, 1993.
72. Kajtoch W. Socrealizm jako sposób myślenia o literaturze // Szkice polonistyczno-rusycystyczne. Olsztyn, 2015. S. 49–60
73. Kallas M., Lityński A. Historia ustroju i prawa Polski Ludowej. Warszawa, 2000.
74. Kersten K. Geneza i dynamika stalinizmu w Polsce (1944–1956). Warszawskie Zeszyty Historyczne, z. 3, 1989
75. Kersten K. Czy PRL była państwem totalitarnym? Wiadomości Historyczne, nr 1, 1992, s. 5–12.
76. Kołakowski L. Główne nurty marksizmu, t. 3. Warszawa, 2009.

77. Konecki K.T. Przedmowa. W: T. Ferenc, W. Dymarczyk, P. Chomczyński (red.). Socjologia wizualna w praktyce. Plakat jako narzędzie propagandy wojennej. Łódź, 2011.
78. Kosiński K. Z historii pijaństwa w czasach PRL. „Peerełowski” wzory picia alkoholu. Polska 1944/45–1989. Studia i materiały, t. 7, 2006.
79. Kurpik M. (red.). Żądło propagandy PRL-u 1945–1956. Warszawa, 2001.
80. Ligarski S. Plakat w służbie WRON. Komentarze historyczne. Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, nr 11–12, 2006, s. 73–77.
81. Łapiński Z., Tomasiak W. (red.) Słownik realizmu socjalistycznego. Kraków, 2004.
82. Mazur M. O człowieku tendencyjnym. Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956. Lublin, 2009.
83. Oseka P. Rytuały stalinizmu. Oficjalne święta i uroczystości rocznicowe w Polsce 1944–1956. Warszawa, 2007.
84. Rogowska B. Bolesław Bierut – ikonografia wodza. W: K. Stępnik, M. Piechota (red.). Socrealizm: fabuły, komunikaty, ikony. Lublin, 2006.
85. Sokół W. Legitymizacja systemów politycznych. Lublin, 1997.
86. Stępnik K., Piechota M. (red.). Socrealizm: fabuły, komunikaty, ikony. Lublin, 2006.
87. Studzińska J. Socrealizm w malarstwie polskim. Warszawa, 2014.
88. Szczepaniak J. Socrealizm. Muzeum Zamoyskich w Kozłówce. Kozłówka, 2003.
89. Świda-Ziemba H. Urwany lot: pokolenie inteligenckiej młodzieży powojennej w świetle listów i pamiątek z lat 1945–1948. Kraków, 2003.
90. Trznadel J. Hańba domowa. Warszawa, 1997.
91. Uchwała Rady Ministrów z dnia 17 kwietnia 1950 r. w sprawie ustanowienia odznaki: „Sprawny do Pracy i Obrony”. Monitor Polski, Nr A-61/poz. 711–714.
92. Wilk J. Propaganda współzawodnictwa pracy. Polska 1944/1945–1989. Studia i materiały, t. 7, 2006, s. 153–175.
93. Włodarczyk W. Socrealizm. Sztuka polska w latach 1950–1954. Kraków, 1991.
94. Włodarczyk W. Inżynieria dusz: literatura realizmu socjalistycznego w planie

propagandy monumentalnej. Wrocław, 1999.

95. Wojsław J. Obraz terażniejszości w propagandzie komunistycznej Polski lat 1949–1954. Zarys problematyki. Gdańsk, 2009.
96. Wojsław J. Plakat o tematyce morskiej instrumentem indoktrynacji społeczeństwa polskiego w latach PRL (1944–1989). W: J. Kreft, J. Majewski (red.). Media – biznes – kultura. Gdańsk, 2009. s. 67–77
97. Wojsław J. Strategie propagandowe w latach apogeum stalinizmu na przykładzie wyborów do Sejmu z 26 października 1952 roku: język tekstu i obrazu. W: S. Ligarski, M. Siedziako (red.). Wybory i referenda w PRL. Szczecin, 2014. s. 455–488

Парк мистецтв Музеон (м. Москва, Російська Федерація)

98. Офіційний сайт парку мистецтв Музеон // <http://www.muzeon.ru/pages/park>
99. Facebook-сторінка парку мистецтв Музеон // <https://ru-ru.facebook.com/parkmuzeon/>
100. <http://www.osd.ru/objinf.asp?ob=46>
101. <https://www.2do2go.ru/places/17510/park-iskusstv-muzeon>
102. <http://kudamoscow.ru/place/park/park-iskusstv-muzeon/>
103. <http://www.tvc.ru/news/show/id/71415>

Науково-методичне видання

Ведибіда Богдан Олександрович

Павлов Василь Борисович

ІНФОРМАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
З досвіду музеєфікації пам'ятників і пам'ятних знаків
доби тоталітаризму

Редагування

Комп'ютерне верстання

О. С. Артюх

С. А. Купрієнко

Підп. до друку 10.11.2016. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 2,75. Зам. 292 Тираж 300.

Видавець і виготовлювач

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3953 від 12.01.2011.

